

СКІФО-АНТИЧНА АРХЕОЛОГІЯ

УДК 903.53 + 316.343.2] (395)

Болтрик Ю. В.

СОЦІАЛЬНА СТРАТИФІКАЦІЯ СКІФІЇ ПЕРІОДУ "ЗОЛОТОЇ ОСЕНІ"

На підставі аналізу різних за розміром насипів курганів скіфської еліти пропонується версія соціальної піраміди Європейської Скіфії другої половини IV ст. до н.е.

Спроби історичних ідентифікацій найбільш яскравих поховальних комплексів Скіфії, здійснені останнім часом [1-6], виявили нагальну потребу розробки чіткої класифікації корпусу елітних курганів IV ст. до. н.е. Зроблені в цьому напрямі кроки [7-10] не призвели до вироблення чітких критеріїв, внаслідок чого розглядались поховальні комплекси занадто широкого соціального діапазону.

Намагання дослідників визначити ступінь розшарування скіфського суспільства базувались на археологічних джерелах. Головним критерієм, яким вони керувались, свідомо чи підсвідомо, були витрати праці на зведення поховальної споруди [11]. Слід визнати, що в скіфознавстві розміри кургану є найбільш об'єктивною соціальною ознакою, оскільки використання інших критеріїв (поховань залежних осіб, коней, престижних речей) унеможливлене зіпсованістю комплексів внаслідок давніх пограбувань, і тому речові знахідки можуть залучатися лише як коригуючі. Таким підходом до насипів скіфологія, до певної міри, зобов'язана В.М.Массону, який своїм зауваженням про нерозчленованість масиву курганів скіфської еліти в класифікації О.І.Тереножкіна та В.А.Іллінської стимулював використання розмірів курганів в якості соціального індикатора [12]. Першим на це відреагував Б.М.Мозолевський, який запропонував свою систему ієрархії курганів скіфської верхівки, що базувалась на відмінностях висот насипів [13]. Цю систему сприйняли О.І.Тереножкін та В.А.Іллінська, які розширили свою попередню класифікацію на одну категорію, визначивши кургани рівня царських - Солоху, Чортомлик, Огуз, Олександрополь [14]. Опрацювавши за

допомогою формалізованого аналізу масив з восьми курганных могильників середніх та нижчих соціальних ланок, К.П.Бунятян визначила за висотою насипів п'ять "інтервальних груп" - від 0,15 до 2 м, виділивши умовну групу висотою до 7 м [15].

Спираючись на розробки Б.М.Мозолевського та К.П.Бунятян, сумарний аналіз поховань усіх соціальних груп здійснив В.Ф.Генінг. До класифікацій двох дослідників він додав відсутню ланку - середній прошарок суспільства. Одержані за допомогою методів математичної статистики сім соціально-типологічних груп, дослідник співвідніс з основними прошарками скіфського суспільства - "трудовим народом, знатью, и царственной элитой" [16]. Три соціально-типологічні групи, що відповідають трудовому народу, за В.Ф.Генінгом, становили 95% населення, частка ж рядового населення, за оцінкою К.П.Бунятян, становила близько 60%, але сюди слід додати ще 7% голоти, яка перебувала в стані напіврабів [17, 18]. Здавалося б системний аналіз значної частини поховальних споруд Степової Скіфії мав би відбивати реальну картину. Але якщо з висновком К.П.Бунятян відносно частки рядового населення в структурі всього суспільства можна погодитись, то розподілення частини курганів за соціально-типологічними групами, запропоноване В.Ф.Генінгом, в певних позиціях викликає сумніви. В його ієрархічній побудові на тлі пам'яток IV ст., зайвими виглядають кургани V ст. до. н.е., наприклад, Завадські Могили, хоча слід зауважити, що півтора десятиріччя тому масив скіфських курганів сприймався як аморфна хронологічна сукупність. Не відповідає, приміром, своїй позиції семиметро-

ва Страшна Могила, яку віднесено до однієї групи з курганами, що менше її за розміром у 2-3 рази. Тут головним критерієм, мабуть, виступала зруйнованість кургану і відсутність в ньому коштовних знахідок.

Критерії для розшарування сакського суспільства виробив К.А.Акішев, спираючись на градацію параметрів курганів Казахстану та Північного Киргизстану. Він поділив сакське суспільство Семиріччя VI-IV ст. до н.е. на три великі групи, що відбилося в наявності великих, середніх та малих курганів. Причому, за його підрахунками, будівництво царського кургану вимагало в десять тисяч разів більше праці, ніж зведення найбільшого з рядових курганів [19].

Скіфська цивілізація залишила наступним поколінням поховальні пам'ятки - кургани та витвори декоративного мистецтва (збереглися речі переважно з коштовних металів), що віддзеркалювали певну систему пріоритетів суспільства. Ключовими серед них були культивування бойового духу, військової відваги та шанування пращурів-героїв. Втіленням останнього була ідея безсмертя, яка знаходила матеріальне вираження в будівництві курганів. Великий могильний пагорб домінував над навколишнім степом, зберігав та передавав наступним поколінням пам'ять про героя попередника. Розміри кургану залежали від соціального стану людини, що під ним лежить. Тому при визначенні соціальної приналежності того чи іншого поховального комплексу ми надавали перевагу масштабу надмогильної споруди.

Масив скіфських курганів ми розбили на п'ять категорій залежно від висоти, розміру насипу та розмірів підземних споруд. Таким чином, одержали наступне процентне співвідношення: насипи заввишки до 1,0 м становлять 69%; 1,1-2,9 м - 16,9%; заввишки 3,0-5,0 м - 9,15%; заввишки 5,1-8,5 м - 3,05%, понад 8,6 м і далі - 1,69%.

Таке співвідношення, на нашу думку, досить реально відбиває стан розшарування суспільства. До певної міри наші підрахунки збіглися з висновками складного формалізованого аналізу структури скіфського суспільства, зробленого К.П.Бунятян, і аналогічні наведені ним дані щодо майнової диференціації кочових казахів початку XX ст. [20]. Хоча слід зазначити, що основна частина курганів заввишки від 0 до 1 м мала б бути більш репрезентативною, оскільки дуже часто малі

насипи, так звані "плями", через їх малі розміри та складність пошуку залишаються не дослідженими. Зменшують цей відсоток і пам'ятки, досліджені в XIX - на початку XX ст., коли "плями" просто не цікавили дослідників. На Мамай-Горі з 1988 по 1999 рік Г.М.Тощев та С.І.Андрух, у процесі суцільного знімання родючого шару з поля відкрили понад 335 поховань, які походять з 161 кургана-"плями" [21, 22]. Таким чином, вони переконливо підтвердили припущення своїх попередників про те, що навколо помітних курганів існувало безліч поховань у невеличких насипах, які з плином часу зникли. Хоча слід зауважити, що Мамай-Гора знаходилась в безпосередній близькості від Кам'янського городища та є одним з найбільш помітних підвищень лівого берега над заплавою Дніпра в цьому регіоні.

Безумовно, розподіляючи пам'ятки на категорії, ми усвідомлювали, що не одержимо правдивої картини розшарування скіфського суспільства. Особливо це стосується 15% курганів, що належали представникам верхівки соціальної піраміди. Час та люди безжально повелися з різними насипами, проте вловити загальну тенденцію стратифікації скіфського суспільства V-IV ст. до н.е., на наш погляд, нам вдалося. В якості допоміжного індикатора при розподілі насипів на категорії ми застосовували середній розмір насипів для кожної з них. Розмір курганів вираховували за формулою зрізаного конусу¹, приймаючи, що верхній менший радіус сферичних насипів дорівнює 1 м, а в тих випадках, коли вказано діаметр верхівки, використовували вказану величину. При зрозумілій приблизності цих обчислень ми одержали шкалу відносних розмірів курганів, яка наочно демонструє витрати праці на зведення насипу та слугує індикатором при визначенні соціальної категорії тієї чи іншої пам'ятки. Адже зрозуміло, що становище померлої особи в скіфському суспільстві визначалося обсягом зусиль або певної кількості праці, витраченою громадою на

¹ К.А.Акішев для обчислення розмірів великих курганів застосовує формулу зрізаного конусу, а для малих курганів - формулу кульового сегмента [23]. На наш погляд, використання для малих курганів останньої формули з формальної точки зору має сенс, але суттєвих відмінностей не зафіксовано з огляду на невелику висоту сегмента.

вшанування її пам'яті. Можливо, розміри поховальної споруди залежали від якихось традиційних нормативів, що регламентували певний соціальний рівень, особливо це стосувалось осіб вищої та середньої соціальних ланок. Ці нормативи тафологічного престижу могли відповідати певній кількості возів вальків та каміння, або використовувались якісь лінійні еталони, приміром, довжина списа чи аркана.

Використовуючи як джерело інформації перший параграф новели Лукіана Самосатського "Скіф, або гість", де в спрощеному вигляді віддзеркалено скіфську соціальну структуру, а саме: царський рід, "пілофори", або "ковпаконосці" та прості скіфи (володарі однієї пари волів та візка), спробуємо поєднати наративну та археологічну інформацію. Тим більше, що, на нашу думку, нині скіфологія має еталон - поховання "ковпаконосця", відкрите в Рижанівському кургані 1996 року. Там вдалося відкрити центральну могилу, в якій лежав шляхетний воїн, біля нього - оздоблений золотими аплікаціями пілос [24]. Хоча автори розкопок дотримуються традиційного визначення цієї деталі костюму як жіночої, ми схильні вбачати в ній пілос господаря, оскільки в цьому незайманому комплексі немає іншої особи, з якою можна було б пов'язувати цю річ.

Визначивши розміри більшості великих курганів Нижнього Дніпра, ми створили модель соціальної стратифікації Скіфії у другій половині IV ст. до н.е. (рис. 1), керуючись наступними міркуваннями.

Найменші - з цього масиву кургани, рівня Дієва, Носаківських, Мелітополя та інших (середній обсяг близько 3 тис. м³), приймаємо за умовну одиницю (модуль). Тоді пам'ятки рівня Мордвинівських курганів, Страшної, Соболевої, Плоскої, Кам'яної, Водяної Могили та Башмачки за розмірами своїх насипів (близько 6 тис. м³) відповідають двом умовним одиницям і належать до наступної соціальної категорії. Такі пам'ятки, як Чмирева, Товста, Бабина, Гайманова, Лемешева Могили, Верхній Рогачик, Краснокутський та Жовтокам'янка, відповідно, мають чотири умовні одиниці (середній обсяг 12 тис. м³) і належать до вищого соціального щабля. До меншої групи входять Велика Цимбалка, Козел, Олександрополь² та недосліджена Нечаєва Могила, обсяг їх насипів (36-42 тис. м³) становить 12-14 умовних оди-

ниць. Два кургани-гіганти, що залишилися, - Огуз та Чортотлик - відстоять від курганів-модулів на 27 їх обсягів. А Огуз завдяки наявності в ньому бокового поховання особи царського роду перевищує обсяг свого найближчого за рівнем сусіда (Чортотлик³) на 37 тис. м³.

Так, з'ясувалось, що насип Огузу за обсягом в 3-4 рази перевищує такі пам'ятки, як Олександрополь, Козел, Велика Цимбалка, Нечаєва Могила. Тобто Чортотлик, Огуз та Солоха є, власне, похованнями царів. Проте обсяг Огузу вдвічі більший за обсяг насипу Солохи, є відмінності і в обряді поховання - в Солосі менша кількість супроводжуючих осіб та коней. Ці невідповідності слід пояснювати хронологічним розривом в декілька десятиріч між цими курганами та тими змінами, що сталися в суспільному житті Скіфії за цей проміжок часу. Так чи інакше, але для курганів свого хронологічного горизонту Солоха є найбільшою поховальною спорудою в степу.

Будівництво значної кількості курганів еліти в межах вузького хронологічного діапазону (головним чином третя - початок четвертої чверті IV ст. до н.е.) свідчить про значні зрушення в державному устрої Скіфії. З другого боку, ці кургани вказують на значну соціальну диференціацію скіфського суспільства та структуризацію його мілітарного сектора. Сяйвом коштовностей своїх курганів Скифія значною мірою завдячує еллінський цивілізації. Безперечним можна вважати факт збігу періодів розквіту Надчорноморських античних центрів та Степової Скіфії [26].

Підсумовуючи, зазначимо, що інтервали між виділеними курганами різних страт зростають майже в геометричній прогресії, залежно від переміщення по стратах знизу вгору. Ці інтервали стають більш наочними при порівнянні обсягів курганів, але розмиваються при використанні лише висотних показників.

² В архіві НМК РАН в грудні 1994 р. автору пощастило знайти матеріали, в яких зафіксовано обсяг (42000 м³) та висоту (16 м) насипу Олександрополь.

³ Обсяг Чортотлика дорівнює 80 тис. м³. Ми вважаємо цю пам'ятку одноактною спорудою [25].

1. Алексеев А.Ю. Скифские цари и "царские" курганы V-IV вв. до н.э. // Эрмитажные чтения памяти Б.Б.Пигровского. - СПб., 1993. - С. 50-52.
2. Алексеев А.Ю. К идентификации погребений кургана Солоха // Тезисы докладов международной конференции "Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья". - Запорожье, 1994. - С. 7.
3. Алексеев А.Ю. Большие "царские" курганы V-IV вв. до н.э. в Европейской Скифии: хронология и толкования // Элитные курганы степей Евразии в скифо-сарматскую эпоху. - СПб., 1994. - С. 12.
4. Алексеев А.Ю. Скифские цари и "царские" курганы V-IV вв. до н.э. // ВДИ. - 1996. - № 3 - С. 99-113.
5. Болтрик Ю.В. Про місце жіночих поховань в найбільших курганах Скіфії // Археологія, - 1997. - № 1 - С. 28-37.
6. Болтрик Ю.В., Фіалко О.Є. Могили скіфських царів другої половини IV ст. до Н.Х. // Археологія, - 1995. - № 2. - С. 3-13.
7. Мозолевський Б.М. Товста Могила. - К., 1979. - 248с.
8. Курочкин Г.Н. Гипотетическая реконструкция погребального обряда скифских царей III- II вв. до н.э. и курган Аржан (к проблеме происхождения скифов) // Скифо-сибирское культурно-историческое единство. - Кемерово, 1980. - С. 105-117.
9. Курочкин Г.Н. "Царские" курганы европейской и азиатской Скифии (сравнительный анализ и возможности исторических реконструкций) // Социогенез и культурогенез в историческом аспекте. - СПб., 1991. - С. 18-22.
10. Генинг В.Ф. Проблема социальной реконструкции общества кочевых скифов IV-III вв. до н.э. по археологическим данным // Ф.Энгельс и проблемы истории древних обществ. - К., 1984. - С. 124-152.
11. Генинг В.Ф., Бунятян Е.П., Пустовалов С.Ж., Рычков Н.А. Формализованно-статистические методы в археологии (анализ погребальных памятников). - К., 1990. - С. 191.
12. Массон ВМ. Экономика и социальный строй древних обществ. - Л., 1976. - С. 174 - 175.
13. Мозолевський Б.М. Вказ. праця. - К., 1979. - С. 150-157.
14. Ильинская В.А., Тереножкин А.И. Скифия VII-IV вв. до н.э. - К., 1983. - С. 121-128.
15. Бунятян Е.П. Методика социальных реконструкций в археологии. На материале скифских могильников Г-III вв. до н.э. - К., 1985. - С. 38.
16. Генинг В.Ф. Проблема социальной реконструкции... - С. 134-138.
17. Там само - С. 146.
18. Бунятян Е.П. Методика социальных реконструкций... - С. 126-127.
19. Акишев К.А. Социальная структура сакского общества в VI-IV вв. // Археологические памятники на Великом Шелковом пути. - Алматы, 1993. - С. 45-58.
20. Бунятян Е.П. Методика социальных реконструкций... - С.126-127.
21. Андрух С.И. Могильник Мамай-Гора - неординарный памятник рядового населения Скифии конца V-IV вв. до н.э. // Скифы Северного Причерноморья VII-IV вв. до н.э. - М., 1999. - С.12.
22. Андрух С.И. Могильник Мамай-Гора в Нижнем Поднепровье // Скифы и сарматы в VII-I вв. до н.э.: палеоэкология, антропология и археология. - М., 2000. - С. 110.
23. Акишев К.А. Социальная структура сакского общества... - С. 52-53.
24. Chochorowski J., Skoryi S., Grigor'ev V., Rydzewski J. Centralny pochówek Wielkiego Kurhanu Ryzanowskiego // Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego. - Rzeszow-Krosno-Sandomierz-Tarnow. - 1997. - T. XVIII. - S.77-92.
25. Болтрик Ю.В., Фіалко О.Є. Могили скіфських царів... - С.3-13.
26. Marcenko K., Vinogradov Y. The Scythian period in the northern Black Sea region (750-250 B.C.) // Antiquity. - 1989. - Vol.63. - P. 809.

Boltryk Yu. V.

SOCIAL STRATIFICATION OF SCYTHIA DURING THE PERIOD OF ITS "GOLDEN AUTUMN"

The paper deals with the model of social structure of European Scythia in the second half of the IV century B.C. The volumes of barrow burial mounds are taken as a criterion of the stratification of the burial area, since the other determinants (accessories, joint burials) are mainly destroyed by robbers in the great number of monuments. The sizes of the arrows depend upon the volumes of work, put to the building of their mounds. This is the objective index of the efforts of the society made for the commemoration of their leaders. The main interval spans in the sizes of different barrows give the grounds for dividing the graves of the Scythian elite into six social layers.

Модель соціальної піраміди скіфського суспільства другої половини IV ст. до н.е.
(на підставі матеріалів поховальних пам'яток Нижнього Дніпра)

Домінуючі типи та матеріали прикрас кінської зброї:

Мозили царів Східні Обсяг насипів (V) курганів – 117000–82000 м³ 27 умовних одиниць										Чорто- м'як		Огуз		золоті «птаходзьобі» націпки, золото, срібло																									
Мозили членів царської родини Обсяг насипів (V) курганів – 40000–36000 м³ 14–12 умовних одиниць										Олек- саяд- рополь		Козел		Вел. Цим- Балка		Неча- ева Моти- да		«птаходзьобі» націпки, (лише Козел) срібло, золото, бронза																					
Мозили родичів царя у курганів – 13000–11000 м³ 4 умовні одиниці										Чмир- ева Моти- да		Теме- шва Моти- да		Верх. Рог- чик		Крес- покут- ський		Тов- ста Моти- да		Зкоз- тока- м'ян- ка		Баби- да Моти- да		Гайма- нова Моти- да		«птаходзьобі» націпки, срібло, бронза, золото													
Мозили пітифорів Перший рілець у к-тіє 7700–6600 м³ 2 ум.од										Виво- дово к.92		Стран- на Моти- да		Водя- да Моти- да		Мору- винь- ський II		Мору- винь- ський I		Ваш- матка		Кам'я- на Моти- да		Золо- та Бат- ка к.15		Плос- ка Моти- да		Собо- дара Моти- да		«птаходзьобі» націч, бронза, срібло									
Пітифори Другий рілець 4200–2400 м³ 1 ум.од										Золота Балка к.15		Мал. Огуз		Кара- Тюбе		Слон. Близ- ниця		Шуль- гівка		Мелі- поль		Таше- ірка		Гюнів- ка к.14		Носа- ки к.4		По- кро- вра		Сах- нова Мот.		I Рядо- вий		II Рядо- вий		Випш- ева Мот.			
										Огел		Кам'я- рев Моти- да к.2		Носа- ки к.12		Носа- ки к.13		Носа- ки к.14		Томан- ірка Виде- рівка к.12		Воло- димі- рівка к.12		Воло- димі- рівка к.1		Запо- вічне к.18		Мар'я- ка к.9		Перво- майба к.1		Гостра Мот.							
Мозили простих скіфів																																							

1 Гостри Могили знаходились на відстані 4-8 км на схід від пісично-східного краю с. Велика Висоїрка (р-т ім. Суворова), між баском Крутенька та долиною Висоїрки. Курган був розкопано незвідомо ким (судити з наскрізної траншеї, орієнтованої субширотно, колишні млі І.Забелін). У 1974 р. І.П.Саволовський зніс пали, але зробив завальний план та переписи даних бровок зачищеної траншеї. Зафіксовані в бровках зникли дати дати кургану IV ст. до н.е. Простіший виникли свідчить про наявність катякоми. Відсутність насипів навколо побило вказує на те, що курган досяг пізній. Висота кургану 5,7 м, діаметр 50 м, діаметр верхини 18 м. Приблишний об'єм насипу 4500 м³.